

FALSAFADA VAQT TUSHUNCHASI: ARISTOTELDAN BUGUNGI KUNGA QADAR

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Falasafa fani o'qituvchisi

Ochilov Abrorxon

Shahrisabz davlat pedagogika instituti talabasi

Tursunova Dilnavo

Annotatsiya: Ushbu tezis falsafada vaqt tushunchasining rivojlanishini Aristoteldan zamonaviy falsafiy tafakkurga qadar tahlil qiladi. Tezisda vaqtning har bir davrdagi tushunchalari o'zgarishining asosiy bosqichlari yoritilgan: Aristotelning vaqtni harakatning o'lchoviga bog'lashidan Avgustinning vaqtni subyektiv tasavvurlar bilan bog'lashiga, Kantning *a priori* vaqt haqidagi qarashlaridan XX asr faylasuflari Bergson va Xaydeggerning vaqtni insonning ekzistensial tajribasi bilan bog'lashiga qadar. Shuningdek, XX va XXI asr falsafasida vaqtga bo'lgan yangi yondashuvlar, jumladan, zamonaviy raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning vaqtni idrok etishdagi roli tahlil qilinadi. Tezisda vaqtning subyektiv va ob'ektiv talqinlari orasidagi bog'liqlik, shuningdek, uning zamonaviy ijtimoiy va psixologik kontekstdagi tasavvurlari haqida fikr yuritiladi. Tezis, shuningdek, vaqt tushunchasining falsafiy tadqiqotlarda davom etadigan markaziy ahamiyatini ta'kidlaydi va uning inson mavjudligi, ong va dunyoqarashni tushunishda qanday rol o'ynashini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Vaqt, falsafa, aristotel, avgustin, kant, bergson, xaydegger, ekzistensializm, subyektiv vaqt, ob'ektiv vaqt, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, nisbiylik nazariyasi, mexanizm, ontologiya, fenomenologiya, bo'lish va vaqt, insoniy mavjudlik, vaqt va fazo, zamonaviy falsafa.

Annotation: This thesis explores the evolution of the concept of time in philosophy, from Aristotle to contemporary philosophical thought. It outlines the key stages of the transformation of the concept of time: from Aristotle's connection of time to motion as a measure, to Augustine's association of time with subjective

<https://scientific-jl.com/>

perceptions, to Kant's a priori notions of time, and to the 20th-century philosophers such as Bergson and Heidegger, who relate time to existential human experience. Furthermore, the thesis examines new approaches to time in the 20th and 21st centuries, including the role of modern digital technologies and artificial intelligence in shaping the perception of time. It analyzes the relationship between subjective and objective interpretations of time and reflects on how time is understood in the context of contemporary social and psychological frameworks. The thesis emphasizes the ongoing centrality of the concept of time in philosophical research and its role in understanding human existence, consciousness, and worldview.

Keywords: Time, philosophy, aristotle, augustine, kant, bergson, heidegger, existentialism, subjective time, objective time, digital technologies, artificial intelligence, theory of relativity, mechanism, ontology, phenomenology, being and time, human existence, time and space, contemporary philosophy

Аннотация: Данная работа исследует развитие концепции времени в философии от Аристотеля до современного философского мышления. В ней рассматриваются ключевые этапы трансформации концепции времени: от связи времени с движением как измерением у Аристотеля, до восприятия времени как субъективного явления у Августина, до априрных представлений времени у Канта, а также к философам 20-го века, таким как Бержсон и Хайдеггер, которые связывают время с экзистенциальным человеческим опытом. Кроме того, в работе рассматриваются новые подходы к времени в 20-м и 21-м веках, включая роль современных цифровых технологий и искусственного интеллекта в формировании восприятия времени. Проанализированы отношения между субъективными и объективными трактовками времени, а также влияние на понимание времени в контексте современных социальных и психологических аспектов. Работа подчеркивает продолжающееся центральное значение концепции времени в философских исследованиях и ее роль в осмыслении человеческого существования,

сознания и мировоззрения.

Ключевые слова: *Время, философия, аристотель, августин, кант, бержсон, хайдеггер, экзистенциализм, субъективное время, объективное время, цифровые технологии, искусственный интеллект, теория относительности, механизм, онтология, феноменология, бытиё и время, человеческое существование, время и пространство, современная философия*

Kirish: Vaqt inson tafakkurining eng chuqur va muhim tushunchalaridan biri bo'lib, qadimdan hozirgacha falsafa, ilm-fan va din sohalarida doimiy tahlil markazida bo'lib kelgan. Vaqt bizning borlig'imizni o'lchaydi, ongimizda xotira, kutish va hozirgi lahzani his qilish orqali o'z aksini topadi. Falsafiy nuqtai nazardan qaralganda, vaqt masalasi oddiy sanash yoki soat mexanizmidan iborat bo'lmay, u mavjudlik, o'zgarish, haqiqat va ong kabi fundamental tushunchalar bilan uzviy bog'liqdir. Aristoteldan boshlab bugungi zamonaviy g'oyalargacha vaqt haqida ko'plab nazariyalar ilgari surilgan, bu esa uning falsafadagi ahamiyatini yana-da oshiradi. Ushbu tezisda biz vaqt tushunchasining tarixiy-falsafiy rivojlanishini ko'rib chiqamiz, uni Aristotel falsafasidan tortib XX–XXI asr zamonaviy tafakkuriga qadar tahlil qilamiz.

. Aristotel'ning vaqt haqidagi qarashlari

Aristotel vaqtni harakat bilan uzviy bog'liq deb bilgan. Uning fikricha, “vaqt — bu harakatning sonli o'lchovidir” (“Physica”, IV kitob). Unga ko'ra, vaqtni faqat harakat orqali idrok qilish mumkin, ya'ni agar harakat bo'lmasa, vaqtni ham aniqlab bo'lmaydi. Aristotel vaqtni uch qismga ajratadi: o'tgan, hozirgi va kelajak. U “hozirgi” ni eng muhim qism deb qaraydi, chunki bu lahza orqali o'tgan va kelajak o'zaro bog'lanadi. Aristotel uchun vaqt ob'ektiv tushuncha sifatida mavjud, lekin uni inson idroki orqali aniqlash mumkin. U vaqtni o'lchash jarayonini qalbning harakatni sezish qobiliyatiga bog'laydi. Boshqacha aytganda, harakat doimiy bo'lsa ham, uni o'lchash faqat ong orqali amalga oshadi. Bu <https://scientific-jl.com/>

yondashuv keyingi asrlar falsafasiga, ayniqsa, o'rta asr diniy faylasuflariga katta ta'sir ko'rsatgan.

Avgustin va diniy falsafada vaqt

Avliyo Avgustin vaqt tushunchasiga mutlaqo yangi, subyektiv-falsafiy yondashuv olib kirgan. U "E'tiroflar" ("Confessiones") asarida yozganidek: *"Agar mendan vaqt nima ekanini so'rashsa, bilaman; lekin tushuntirishga harakat qilsam, bilmayman."* Bu ibora vaqtning murakkab, intuitiv va sezgi orqali idrok qilinadigan mohiyatini ifodalaydi. Avgustin uchun vaqt — bu tashqi hodisa emas, balki inson qalbining holati. Uning fikricha, vaqt o'tgan, hozirgi va kelajak tarzida mavjud emas; aksincha, biz faqat "hozir"ni boshdan kechiramiz. O'tgan — bu xotiramizdagi hozir, kelajak esa — kutish shaklidagi hozir. Shu tariqa, vaqtni biz ongimizda, ichki idrokimizda yashaymiz. Bu qarash diniy falsafada, xususan xristian teologiyasida abadiyat va vaqt o'rtasidagi tafovutni asoslashga xizmat qilgan. Xudo — vaqt bilan cheklanmagan abadiy mavjudotdir, inson esa vaqt doirasida yashaydi. Demak, vaqt — insoniy cheklanganlik belgisi sifatida talqin qilinadi. Avgustinning bu qarashlari keyinchalik Immanuel Kant, Martin Xaydegger va boshqa zamonaviy faylasuflar tomonidan qayta ishlangan va rivojlantirilgan.

Yangi davr falsafasida vaqt: Dekart, Nyuton va boshqalar

Yangi davr falsafasida vaqt tushunchasi sezilarli darajada mexanistik va ilmiy asosga ega bo'lib qoldi. Rene Dekart falsafasida vaqt — bu tafakkurda bo'ladigan hodisa emas, balki ob'ektiv mavjud bo'lgan hodisalar ketma-ketligining miqdoriy ifodasidir. Dekart uchun vaqt ham xuddi makon kabi mexanik olamning ajralmas qismi hisoblanadi. U tabiatni matematik asosda tushuntirishga intildi va bu yondashuv vaqtning ob'ektivligi g'oyasini kuchaytirdi. Isaac Newton esa vaqtni "mutlaq, haqiqiy va matematik vaqt" deb ataydi. Unga ko'ra, vaqt har qanday hodisadan mustaqil, har doim bir xil tezlikda oqib boradi. Bu qarash 1687-yilda chop etilgan *"Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica"* asarida aniq bayon

qilingan. Nyutonning vaqtga bunday yondashuvi, vaqtni faqat ob'ektiv olchov vositasi sifatida ko'rish, klassik fizikaning asosi bo'lib xizmat qilgan. Bu bosqichda vaqt – universal, o'zgarmas va inson ongidan mustaqil mavjud bo'lgan hodisa sifatida talqin qilinadi. Unga qarshi fikrlar esa keyinchalik Kant, Bergson va ayniqsa XX asr falsafasida yuzaga keladi.

Kant va subyektiv vaqt

Immanuel Kant o'zining “Sof aql tanqidi” (*Kritik der reinen Vernunft*, 1781) asarida vaqt tushunchasini tubdan qayta ko'rib chiqdi. U Nyutonning vaqt haqidagi mutlaq va ob'ektiv yondashuvini rad etib, vaqtni inson idrokining **a priori (tajribadan oldingi)** shakli sifatida talqin qiladi. Kantga ko'ra, vaqt — bu tashqi olamda mavjud bo'lgan narsa emas, balki inson ongining borliqni tartibga soluvchi vositasidir. Kant quyidagicha ta'kidlaydi: *"Vaqt — bu barcha tasavvurlarimizning sharti bo'lib, u ongning o'ziga xos shaklidir."* Boshqacha aytganda, biz voqealarni vaqt doirasida ko'ramiz, chunki ongimiz shunday tuzilgan. Vaqt va makon — bu bizning sezgi qobiliyatimizning shartlari, ular borliqni qanday qabul qilishimizga ta'sir qiladi, lekin ular mustaqil ravishda mavjud emas. Bu yondashuv sub'ektiv vaqt tushunchasini kuchaytirdi va zamonaviy fenomenologik falsafaga yo'l ochdi. Kantdan keyingi faylasuflar, xususan Bergson va Xaydegger, vaqtni inson tajribasi va ong faoliyatining muhim tarkibi sifatida talqin qiladilar. Shu bilan vaqt fiziologik va metafizik mezonlardan ko'ra, shaxsiy va ekzistensial hodisa sifatida tushunila boshlanadi.

XX asr falsafasi va zamonaviy qarashlar

XX asr falsafasida vaqt masalasi yana chuqurlashdi. Bu davrda vaqtga biologik, psixologik, fenomenologik va ekzistensial yondashuvlar paydo bo'ldi. Ayniqsa, **Anri Bergson** va **Martin Xaydegger** bu masalada chuqur iz qoldirdilar. **Anri Bergson** vaqtni ikki xil shaklda talqin qiladi: *“ilmiy vaqt”* (soatga qarab o'lchanadigan mexanik vaqt) va *“haqiqiy vaqt”* (fransuz tilida: **la durée**, ya'ni ongda kechuvchi ichki vaqt). Bergsonning fikricha, inson haqiqiy hayotni

raqamli birliklar orqali emas, balki ichki ong oqimi orqali sezadi. U yozadi: "Vaqt — bu ketma-ketlik emas, balki ichki davomiylikdir." Bergson bu orqali Nyuton va Kantning ob'ektivlashtirilgan vaqt tushunchalariga qarshi chiqadi. **Martin Xaydegger** esa o'zining mashhur "Bo'lish va vaqt" (*Sein und Zeit*, 1927) asarida vaqtni mavjudlik bilan bog'laydi. Uning asosiy da'vosi shuki: vaqt — bu mavjudlikni tushunishning kalitidir. Xaydeggerda vaqt shunchaki o'lchanadigan narsa emas, balki insonning "dunyo ichida bo'lishi" (*Dasein*) bilan bog'liq ekzistensial hodisadir. Bizning mavjudligimiz vaqtli, vaqt doirasida shakllanadi: biz o'tmishni eslaymiz, hozirda yashaymiz va kelajakni kutamiz. Shu tariqa vaqt — bu insonning mavjudlik shaklidir. Bundan tashqari, XX asrda **ilm-fanda** ham vaqtga yangicha qarashlar paydo bo'ldi. Albert Eynshteynning nisbiylik nazariyasiga ko'ra, vaqt mutlaq emas, harakat va tortishish kuchiga bog'liq. Bu falsafada "zamonga bog'liq haqiqat" degan muhim g'oyani kuchaytirdi va vaqtning ob'ektiv doimiylik sifatida mavjud emasligini ko'rsatdi. Shunday qilib, XX asr falsafasida vaqt — bu ong, mavjudlik, idrok va fazoning murakkab, o'zaro bog'liq kategoriyasi sifatida talqin qilina boshlandi.

Zamonaviy tafakkurda vaqt: raqamli asr va vaqt idrokining o'zgarishi

XXI asrning raqamli texnologiyalar davrida vaqt tushunchasi inson ongida yanada murakkablashdi va parchalanib bordi. Internet, mobil texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar va doimiy ma'lumot oqimi odamzodning vaqtni idrok etish shakliga chuqur ta'sir o'tkazmoqda. Bugungi kunda odamlar ko'p holatlarda bir vaqtning o'zida bir nechta voqelikda — real, virtual va informatsion vaqt oqimlarida yashaydilar.

Zamonaviy falsafiy tafakkurda bu holat "tezlashgan hayot" (*fast life*) yoki "doimiy hozirgi lahza" (*eternal present*) tushunchalari bilan ifodalanadi. Unga ko'ra, insonlar kelajakni rejalashtirish yoki chuqur xotiraga sho'ng'ishdan ko'ra, "endilik" da turib qolgan. Bu holat Martin Xaydegger aytgan "unutilgan mavjudlik" holatining zamonaviy ko'rinishi sifatida talqin qilinadi. Shuningdek,

Zigmunt Bauman singari zamonaviy faylasuflar zamonamizni “su’li modernlik” deb atab, vaqt va fazo o’rtasidagi bog‘liqlikning buzilganini ta’kidlaydi. Endi fazoviy chegaralar yo‘qolmoqda, vaqt esa tezlashgan, siqilgan va uzluksiz oqim holatiga kelmoqda. Bu esa inson ruhiyatida vaqtga nisbatan xavotir, charchoq va ma’nosizlik hissini kuchaytiradi. Bundan tashqari, bugungi kundagi algoritmik vaqt — ya’ni sun’iy intellekt va kompyuter tizimlari tomonidan boshqariladigan vaqt — inson vaqt idrokining nazoratini qisman mashinalarga topshirayotganini ko’rsatmoqda. Bu esa falsafiy jihatdan insoniy agentlik va mavjudlik masalasini qayta muhokamaga olib chiqadi. Shunday qilib, zamonaviy tafakkurda vaqt – bu faqat tabiiy hodisa emas, balki ijtimoiy, texnologik va psixologik tizimlar o’rtasidagi murakkab o‘zaro aloqalarning natijasidir.

Xulosa: Vaqt tushunchasi inson tafakkuri taraqqiyoti bilan birga murakkablashib bordi. Aristotel’ uni harakatning o’lchovi deb tasvirladi; Avgustin esa uni qalbning ichki holatiga aylantirdi. Yangi davrda Dekart va Nyuton vaqtni ob’ektiv va universal mezon sifatida ko’rgan bo’lsa, Kant bu qarashni tanqid qilib, vaqtni ongning oldindan belgilangan shakli deb tushuntirdi. XX asrda esa vaqt ong, mavjudlik va shaxsiy tajriba bilan bog‘langan holatda talqin qilindi. Zamonaviy davrda vaqtni idrok etishimizni raqamli texnologiyalar, tezlashgan axborot oqimi va sun’iy intellekt shakllantirmoqda. Vaqt endi nafaqat o’lchanadigan birlik, balki psixologik, ijtimoiy va texnologik tushuncha sifatida ham mavjud. Insonlar hozirgi paytda “doimiy hozirgi lahza” ichida yashashga odatlanib bormoqda, bu esa vaqt tushunchasining mohiyatini tubdan o’zgartiradi. Falsafa tarixida vaqt har doim insonning o’ziga va borliqqa bo’lgan munosabatini aks ettirib kelgan. Vaqtga berilgan har bir falsafiy ta’rif aslida inson haqidagi chuqur mulohazani ifoda etadi. Shu bois, vaqt — bu shunchaki ketayotgan hodisa emas, balki insonning mavjudlik shakli, anglash shakli va falsafiy o’zini o’rganishning uzviy bir qismidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aristotel. “Fizika”. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2003.
2. Avgustin Avreliy. “E’tiroflar” (Confessiones). Moskva: ACT, 2012.
3. Kant I. “Saf aql tanqidi” (Critique of Pure Reason). Toshkent: Fan, 1998.
4. Bergson H. “Vaqt va erkinlik” (Time and Free Will). London: Dover Publications, 2001.
5. Heidegger M. “Bo‘lish va vaqt” (Being and Time). Moskva: Respublika, 2007.
6. Sartre J.-P. “Ekzistensializm – bu insonizm”. Moskva: Politizdat, 1994.
7. Merleau-Ponty M. “Fenomenologiya va vaqt”. Moskva: Akademkniga, 2010.
8. Einstein A. “Nisbiylik nazariyasi: maxsus va umumiy”. Toshkent: Fan, 1985.
9. Husserl E. “Ichki vaqt ongining fenomenologiyasi”. Moscow: Nauka, 2006.
10. Gell A. “The Anthropology of Time”. Oxford: Berg Publishers, 1992.
11. Zamonaviy falsafa va texnologiyalar haqida maqolalar to‘plami. // “Falsafa va Hayot” jurnali, 2022, №4.
12. Соколов В. В. “Западноевропейская философия”. Москва: Гардарики, 2004.
13. Мамаримов Р. “Фалсафа” (darslik). Тошкент: Ўқитувчи, 2019.